

نقش مؤلفه‌های دستوری در ابهام زبانی غزلیات غالب دهلوی

حسین اتحادی*

چکیده

غالب دهلوی یکی از مشهورترین شاعران سبک هندی در قرن سیزدهم است. از نظر برخی منتقدان، او از گروه شاعرانی است که کلامشان غالباً مبهم و پیچیده است. در پژوهش حاضر، به روش توصیفی-تحلیلی، مهم‌ترین بخش آثار غالب، که مجموعه غزلیات او است، برای روشن‌شدن عوامل ابهام، از منظر زبانی بررسی و تحلیل شده است. نتایج نشان می‌دهد که ابداع ترکیبات مختلف وصفی، حذف بخشی از جمله، برخی سهوهای لغوی و نحوی و به‌ویژه برقرار کردن تنازع میان کلمات، مؤلفه‌هایی هستند که مایه ابهام کلام غالب شده‌اند. از این میان، کاربرد ترکیبات تازه و برقراری تنازع را، به دلیل کاربرد زیاد، می‌توان از ویژگی‌های سبکی غالب محسوب کرد. از منظر دیگر، علاقه زیاد شاعر به ارائه مضامین تازه و پیچیده سبب شده است تا ترکیبات تازه اسمی، قیدی و به‌ویژه وصفی زیادی ابداع کند.

کلیدواژه‌ها: غالب دهلوی، غزلیات، مؤلفه‌های دستوری، زبان، ابهام.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد زابل hossein.ettahadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۸/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۶

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۳۰، شماره ۹۲، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۵۷-۸۰

The Role of Grammatical Components in the Linguistic Ambiguity of Ghalib Dehlavi's Ghazals

Hossain Ettehadi*

Abstract

Ghalib Dehlavi is among the most famous poets of Indian style in the 13th century. As noted by some critics, he belongs to the group of poets whose speech is often ambiguous and complicated. Using a descriptive-analytical method, the present study attempts to clarify the causes of such linguistic ambiguity through analyzing the most important part of Ghalib's works, his collection of Ghazals. The results show that creating various descriptive compounds, omitting a part of a sentence, and some lexical and syntactic inaccuracies, and specifically, creating conflict among words are the most significant components which have led to his speech ambiguity. Meanwhile, in terms of their high frequency, using innovative compounds and creating conflicts are regarded as features of Ghalib's style. On the other hand, the great desire of the poet to present new and complex themes has led him to invent many new nominal, adverbial, and especially descriptive compounds.

Keywords: Ghalib Dehlavi, Ghazals, Grammatical Components, Language, Ambiguity.

*Assistant Professor in Persian Language and Literature at Islamic Azad University, Zabol branch, hossein.ettahadi@gmail.com

مقدمه

از دوره صفویه، محدوده جغرافیایی شعر فارسی گسترش بیشتری یافت. این گستردگی سبب می‌شود تا زبان و نحوه بیان کلام نیز دستخوش دگرگونی شود. شبه‌قاره هند مهم‌ترین مرکز تحولات است که سخنوران زیادی نیز در طی قرون دهم تا سیزدهم در آنجا به شاعری پرداختند. رواج شعر فارسی در این منطقه و نیز ارتباط و رفت‌وآمد شاعران ایران به پهنه گسترده شبه‌قاره، اندک‌اندک در زبان و بیان سخنوران تغییراتی ایجاد کرد که بعدها به سبک هندی موسوم شد. برای سبک هندی ویژگی‌های زیادی برشمرده‌اند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: اجتناب از سادگی بیان، سعی در رقت فکر و خیال، رعایت ایجاز در الفاظ از راه حذف وسائط، و جست‌وجوی مضامین و تعبیرات بی‌سابقه (آریان، ۱۳۵۲: ۲۷۱).

از منظر نحوه بیان و مختصات زبان، در شعر سخنوران این سبک دو جریان متفاوت را می‌توان مشاهده کرد. شاعران جریان نخست، که از نظر زمانی نیز متعلق به دوره‌های آغازین سبک هندی‌اند، کسانی هستند که «درواقع دنباله‌رو سبک عراقی و مکتب وقوع هستند و در شعر آنان نازک‌خیالی و مضمون‌سازی و پیچیدگی کمتری به چشم می‌خورد و از ویژگی‌های آن روانی و سادگی نسبی است» (فرشیدورد، ۱۳۸۲: ۷۸۶). گروه دوم به شاعران «طرز خیال» یا «خیال‌بند» مشهورند.

[شاعر این شیوه] خواه در تشبیه و استعاره و خواه در وصف و تمثیل، یا هر مورد دیگر، از بیان مطلب به‌نحو ساده و عادی آن امتناع داشت، بلکه آن را با ترکیب‌های تشبیهی و استعاری که برپایه تخیل و توهم استوار باشد بیان می‌کرد و به‌همین سبب تشبیهات خیالی و وهمی و استعاره‌های متخیل ژرف در کلام این‌دسته از شاعران بسیار است، به‌حدی که گاه رسیدن به کنه معنی‌های آنان مشروط بر داشتن همان نازک‌خیالی‌های گوینده می‌گردد (صفا، ۱۳۷۳: ۵۳۵).

یکی از شاعران سبک هندی که کلامش را به ابهام و اغلاق توصیف کرده‌اند، میرزا غالب دهلوی است.

میرزا غالب در ۸ رجب ۱۲۱۲ قمری در شهر آگره چشم به جهان گشود. در ۱۳ سالگی با امرآویگم، دختر بزرگ نواب الهی، ازدواج کرد. در ۱۵ یا ۱۶ سالگی برای همیشه از آگره به دهلی کوچید و تا پایان عمر، یعنی ذی‌القعدة ۱۲۷۵ قمری، در این شهر به‌سر برد (محمود و عابدی، ۱۳۸۰: ۸۶).

مؤلف تذکره حدیقه/الشعراء درباره جایگاه ادبی غالب نوشته است: «بسیار از شعرای هندوستان مفاخرت دارند که از او اخذ قواعد کرده‌اند» (دیوان‌بیگی شیرازی، ۱۳۶۵: ۱۲۵۴).

غالب دیوان شعری دارد که نشان می‌دهد در سرودن انواع شعر دست داشته است. از او آثاری هم به نثر در موضوعاتی همچون فن نامه‌نگاری، نحو زبان فارسی، ضرب‌المثل‌ها، تاریخ، داستان‌های قدیم و حکایات پیامبران و پادشاهان بر جای مانده است (غالب‌دهلوی، ۱۳۷۶: بیست‌ودو)، اما، همچون دیگر شاعران سبک هندی، بخش مهم اشعارش غزلیات است. «با اینکه مثنوی و قصیده و رباعی و دیگر انواع شعر را مورد نظر داشته، او را باید غزل‌سرای برجسته‌ای به‌شمار آورد و شاید بزرگ‌ترین سخنوری باشد که از قرن سیزدهم به بعد در شبه‌قاره هند غزل سروده است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۴۷: ۲۷). درباره طرز شاعری و خصوصیات سبک غالب دهلوی، می‌توان به یکی از اشعار خود او رجوع کرد.

سخن ساده دلم را نفریبد غالب نکته‌ای چند ز پیچیده بیانی به من آر
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۴۰)

همین رویکرد و کوشش او در جهت پیچیده‌گویی سبب شده تا منتقدان غالب را جزء گروه خیال‌بندان قرار دهند. «از خلال شعرهای دیوان او به‌روشنی می‌توان دریافت که وی نیز به‌شدت طالب حسن غریب و معنی بیگانه است و از طرز ادای معانی، که با زبانی روشن و آشکار احساس خود را بیان کند، گریز داشته و این را نمی‌پسندیده» (همان، ۲۸).

پرسش‌های تحقیق

هدف از این تحقیق پاسخ به دو پرسش اصلی است. نخست اینکه مشخص شود از نظر زبانی چه عواملی بیشتر در ابهام و پیچیدگی کلام غالب تأثیرگذار بوده است؛ دیگر اینکه در نحوه ارائه مضامین، آیا می‌توان برای شاعر ویژگی سبکی خاصی در نظر گرفت؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر به‌روش توصیفی-تحلیلی و برپایه مطالعه کتابخانه‌ای انجام گرفته است. برای این کار، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، همه غزل‌های شاعر، بیت به بیت، از نظر کاربرد مؤلفه‌های دستوری ابهام‌آفرین، بررسی و تحلیل شده‌اند. این پژوهش، براساس دیوان غزلیات غالب دهلوی تصحیح محمدحسن حائری انجام گرفته است. بنا به گفته مصحح، دیوان شاعر

در این تصحیح با پنج‌نسخه متفاوت دیگر برابر نهاده شده است. غالب ۳۳۴ غزل دارد که در مجموع شامل ۳۶۲۲ بیت می‌شود.

پیشینه تحقیق

در زمینه‌های مختلف ذهن و زبان غالب دهلوی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است؛ از این جمله، باید به مقاله «حافظ و غالب» تألیف محمدمیر مشهدی (۱۳۸۹) اشاره کرد که نتیجه گرفته است غالب در زمینه‌های عاطفی و اندیشه و تصویرسازی از حافظ تأثیر گرفته است. نیز سلیمانی (۱۳۹۳) در مقاله «دساتیر، زبان پاک و غالب دهلوی» نتیجه گرفته است که تلاش برای پالودن زبان فارسی، در شبه‌قاره هند و از جمله غالب دهلوی هم دیده می‌شود. چند پژوهش هم درباره ذهن و اندیشه‌های غالب صورت گرفته است. از جمله آنها باید از مقاله «اندیشه‌های عرفانی در شعر غالب دهلوی» تألیف جان‌نثاری (۱۳۷۸) نام برد. مؤلف عقیده دارد که غالب نخستین شاعری است که عقاید فلسفی را وارد شعر کرده و شعر او ترکیبی از اندیشه‌های فلسفی و عرفانی است. اما، در پژوهش حاضر، برای نخستین بار، عوامل ابهام شعر غالب در زمینه زبان شاعر بررسی و تحلیل شده است.

بحث و بررسی

ابهام و پیچیدگی کلام در سبک هندی از نحوه ارائه مضامین در دو محور زبانی و بیانی متأثر است. در محور بیانی، ویژگی مشترک همه شاعران این سبک، کاربرد متراکم تصویر، به‌ویژه تشبیه و استعاره، و نیز باریک‌بینی در ابداع تصاویر دور از ذهن است. در این پژوهش، این جنبه از شعر غالب مورد توجه نبوده، بلکه تمرکز بر ساختار کلام و نحوه استفاده از مفردات و ترکیبات واژگانی بوده است. به بیان دیگر، بررسی کاربردهایی در محور زبانی که در پیچیدگی و دشواری شعر او تأثیر داشته است در شمار اهداف پژوهش است. یکی از این شیوه‌ها که بسیار مورد توجه غالب بوده، آن است که چند واژه را به صورت پیوسته و مرتبط با هم به کار می‌برد. این واژه‌ها در کنار یکدیگر مفهومی تازه خلق می‌کنند؛ مثلاً، در بیت زیر، در هر مصراع وصف تازه‌ای از معشوق کرده است.

می‌رود خنده به سامان بهاران زده‌ای خون گل ریخته و می به گلستان زده‌ای
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۳۸)

معشوق کسی است که به سامان بهاران ریشخند می‌زند و خون گل ریخته و می در گلستان نوشیده است. یا بیت زیر که دو تصویر تازه از دل ارائه کرده است. «خنده به سامان بهاران زده» و «خون گل ریخته» و «می به گلستان زده» همه اوصافی ترکیبی هستند که در کنایه از معشوق به کار رفته‌اند.

دارم دلی ز غصه گرانبار بودهای بر خویشتن ز آبله چیزی فزوده‌ای
(همان، ۳۴۰)

«از غصه گرانبار بوده» و «از آبله چیزی بر خود فزوده» اوصافی هستند که تصویر ویژه و تازه‌ای از دل شاعر می‌آفریند.

در این شیوه، از مجموع چند واژه ترکیب تازه‌ای درست می‌کند و توصیف و مفهوم تازه‌ای خلق می‌کند که پیش از آن وجود نداشته است؛ بنابراین، با این کار خود حوزه‌ی تداعی معانی و همچنین صورخیال کلامش را گسترده‌تر می‌کند؛ برای مثال، در شعر زیر، دو واژه «برق» و «مرگ» را با استفاده از اوصاف ترکیبی، به گونه‌ای تازه و غیر آشنا تعریف کرده است.

برق از قهرت، کباب بی‌محابا سوزی‌ای مرگ از لطف، هلاک دردمند آزادی‌ای
(همان، ۳۶۱)

در این توصیف‌ها، چون واژه‌ها به یکدیگر وابسته‌اند، در هنگام معناکردن شعر نیز باید این پیوستگی در نظر گرفته شود؛ بنابراین، برای دریافت روابط بین اجزای کلام، ذهن خواننده به تلاش و تأمل بیشتری نیاز دارد. این تلاش و تأمل، در نهایت، سبب دیریابی و ایستایی مفاهیم شعر می‌شود.

تا چه‌ها مژده خون‌گرمی قاتل دارد ناوک در ره دل قطره ز پیکان زده‌ای
(همان، ۳۳۹)

«ناوک در ره دل قطره ز پیکان زده» استعاره از نگاه معشوق است که اینجا شاعر از آن با عنوان قاتل یاد کرده است. این ناوک، هنوز به دل عاشق نرسیده، از شدت گرما و حرارت، پیکانش را ذوب (قطره) کرده است.

در شعر زیر، اوصاف ترکیبی مصراع دوم، از واژه «هدیه» که در مصراع نخست آمده است ابهام‌زدایی می‌کند.

هدیه آورده‌ای از بزم حریفان ما را رخ خوی کرده ز شرم و لب دندان‌زده‌ای
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۴۰)

این شیوه همان است که در علم معانی یکی از اغراض اطناب دانسته شده است، که هدف از آن را نیز ایضاح بعد از ابهام دانسته‌اند.

یکی از اقسام اطناب، توضیح‌دادن و بیان‌کردن پس از ابهام است. این توضیح برای این است که معنی در ذهن شنونده استوار گردد؛ چون سخن یکبار به‌شیوه مبهم و سر بسته و کوتاه ذکر گردیده و بار دیگر به‌شکل گسترده بیان شده؛ بنابراین، ذکر دوباره آن به‌گونه تفصیلی بر ارجمندی و شرف معنا می‌افزاید (الهاشمی، ۱۳۹۴: ۴۱۰).

همچنین، در بیت زیر، شاعر پاسخ پرسش مصراع نخست را در مصراع دوم به‌صورت ترکیبی بیان کرده است.

رشک سخمن چیست؟ نه شهد سخن است این تلخابه سر جوشِ گدازِ نفس است این
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۲۵)

در بیت زیر، غیر از دو واژه «بتی» و «دارم»، بقیه شعر اوصافی ترکیبی از معرفی همین استعاره «بت» است.

بتی دارم ز شنگی روزگاران خو، بهاران بر به مستی خویش را گرد آر و گوی از هوشیاران بر
(همان، ۲۴۲)

در برخی موارد، این اوصاف حتی در نحوه خوانش شعر نیز ابهام ایجاد می‌کند؛ مثلاً، شعر زیر را ممکن است مخاطب به‌صورت جمله طلبی بخواند.

ای ز ساز زنجیرم در جنون نواگر کن بند گر بدین ذوق است پاره‌ای گران تر کن
(همان، ۳۲۳)

درحالی‌که همه مصراع نخست، منادایی است که به‌صورت صفت فاعلی مرکبی بیان شده است: «ای ز ساز زنجیر در جنون نواکننده من». در شعر زیر هم، مصراع دوم ممکن است با لحنی خبری خوانده شود.

دل صد چاک نگهدار و به جایش بفرست شانهای در خم آن زلف پریشان زده‌ای
(همان، ۳۳۱)

حال آنکه، مصراع دوم توضیح و تبیین واژه «دل» است که در مصراع نخست آمده است. به‌همین دلیل، باید به‌صورت ترکیبی متصل و پیوسته خوانده شود؛ یعنی جای دل، که همچون شانه صدچاک است، باید در خم زلف پریشان معشوق باشد. بدیهی است این اشکالی که در نحوه خواندن شعر ایجاد می‌شود، مایه ابهام و دیریابی مقصود کلام نیز خواهد شد.

باید گفت یکی از وجوه ارزش زبان غالب دهلوی، تمایل زیاد او به ترکیب‌سازی است؛ به‌گونه‌ای که در بیشتر غزل‌هایش می‌توان نمونه‌هایی از این ترکیب‌های ابداعی را مشاهده کرد. به‌همین دلیل، مصحح دیوان غالب اعتقاد دارد:

تسلط و چیرگی غالب بر زبان فارسی و فرهنگ‌نگاری او موجب شده است که در نگارش‌های خود به این زبان، بسیاری از واژه‌ها و ترکیب‌های زیبا و نژاده را به‌جای الفاظ و تعبیرهای تکراری یا غیرفارسی به‌کار گیرد (غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۶).

در ادامه، به تعدادی از این ترکیبات به تفکیک ساختاری اشاره می‌شود.

اسم+بن مضارع = صفت

شعله درو (غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۷۶)، بلندی‌گرا (همان، ۱۸۷)، روزگاران‌خو (همان، ۲۴۲)، بهاران‌بر (همان، ۲۴۲)، کردارگزار (همان، ۲۴۷)، جگرآلا (همان، ۲۸۸)، سخن‌رس (همان، ۳۳۰)، شورش‌اندوز (همان، ۲۴۰)، مزده‌سنج (همان، ۱۱۵)، خمدار (همان، ۱۳۳)، پوزش‌پسند (همان، ۳۵۹)، طاقت‌گداز (همان، ۳۵۹)، لیلی‌نکوه (همان، ۳۶۰)، عاشق‌ستا (همان، ۳۵۹)، وفاستا (همان، ۳۵۵)، جراحت‌خیز (همان، ۳۵۹)، تعافل‌طراز (همان، ۲۲۲).

اسم+اسم = صفت

آیین‌نگاه (همان، ۱۰۳)، شادی‌مرگ (همان، ۱۶۸)، گله‌کام (همان، ۲۴۹)، سوهان‌نفس (همان، ۲۸۸)، چمن‌برزخ (همان، ۸۳)، چمن‌سامان (همان، ۸۳)، هوس‌پیشه (همان، ۱۲۲)، خونین‌مشام (همان، ۸۶)، زمزم‌سرا (همان، ۳۵۹)، دوزخ‌نهییب (همان، ۳۵۹).

صفت+اسم = صفت

تُنکرو (همان، ۱۰۳)، شکفته‌رو (همان، ۱۱۷)، اوریب‌نگاه (همان، ۱۸۸)، رسوانگاه (همان، ۸۸)، کافر ادا (همان، ۳۵۹).

غالب در ساخت ترکیبات تازه بیش‌ازهمه به ترکیبات وصفی علاقه نشان داده است. موارد زیر شواهدی از این صفت‌ها هستند که با ترکیب واژه‌های مختلف ساخته شده‌اند.

ستم‌ظریف (همان، ۱۲۷)، عربده‌اندوخته (همان، ۱۴۲)، فنازاد (همان، ۲۸۷)، دست‌زد (همان، ۲۲۷)، زورین‌کمان (همان، ۸۹)، زخودرفته (همان، ۱۰۷)، خلدآرامگاه (همان، ۸۸)، هم‌فن (همان، ۳۱۵)، زودبال (همان، ۳۳۰)، دیرمهربان (همان، ۱۵۸)، اثرناک (همان، ۲۷۵)، گستاخ‌ساز (همان، ۳۵۹)، هوس‌انداخته (همان، ۱۰۵)، نفس‌باخته (همان، ۱۶۴).

اوصاف سه‌جزئی هم زیاد ساخته است:

جان‌تواناساز (همان، ۳۱۲)، خونچکان‌نوا (همان، ۱۰۳)، بی‌پروانگاه (همان، ۲۰۴)، می‌خواره‌آزما (همان، ۱۵۱۹)، جان‌سپری‌توخته (همان، ۱۴۲)، بهارآیین‌نگاه (همان، ۱۰۳).

حتی در مواردی اوصاف چهار جزئی هم در غزلیات غالب دیده می‌شود؛ مثل دو ترکیب «خویش را گرد آر» و «گوی از هوشیاران بر» در این بیت:

بتی دارم ز شنگی روزگاران خو، بهاران بر
به مستی خویش را گرد آر و گوی از هوشیاران بر
(همان، ۲۴۲)

از منظری دیگر، این ترکیبات می‌تواند به دو دلیل در ایجاد ابهام در کلام تأثیرگذار باشد؛ نخست، به این دلیل که ترکیباتی تازه و ابداعی هستند و خواننده آشنایی قبلی با ساختار و در نتیجه مفهوم آنها ندارد. دوم، اینکه این ترکیبات گاه با تصاویر دیگری همراه می‌شوند؛ از همین رو، مایه تراکم معنا در کلام می‌شوند. نمونه این موارد ترکیب «سوهان نَفَس» در بیت زیر است.

آنم که لب ززمه فرسای ندارم
در حلقه سوهان نفسان جای ندارم
(همان، ۲۸۸)

«سوهان نَفَس» ترکیبی تشبیهی است؛ یعنی کسی که نفسی همچون سوهان دارد. خود این ترکیب تشبیهی کنایه است از انسان‌هایی است که هم‌صحبتی و دوستی با آنها مایه آزار روح و جان انسان می‌شود.

کاربرد واژه‌ها و ترکیبات در معانی تازه

غالب دهلوی گاه از معنای ترکیبات و لغات آشنایی‌زدایی می‌کند و آنها را در معانی تازه‌ای به خدمت می‌گیرد. این معانی، چون با سابقه ذهنی خواننده مغایرت دارد، ممکن است در ابتدا کج‌فهمی و اختلال در دریافت مقصود شاعر ایجاد کند؛ مثلاً، در بیت زیر، صفت مرکب «زبان‌دان» را در معنای کنایی تازه‌ای، یعنی محرم و هم‌زبان، به کار برده است.

غریبم و تو زبان‌دان من نه‌ای غالب
به بند پرسش حالم نمی‌توان افتاد
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۷۶)

در حالی که در فرهنگ‌ها معنای دیگری برای آن نوشته‌اند: «کنایه از فصیح، بلیغ و سخن‌گوی باشد و شخصی را نیز گویند که همه زبان‌ها را بداند» (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل «زبان‌دان») در جایی دیگر، مصدر «ترقی کردن» را در معنای اغراق کردن به کار برده است.

اندرین شیوه گفتار که داری غالب
گر ترقی نکنم شیخ علی را مانی
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۵۶)

اما در فرهنگ‌ها، این واژه را به معنای بالا رفتن و برتری یافتن نوشته‌اند (معین، ۱۳۸۳: ذیل «ترقی»). منظور شاعر از شیخ‌علی، شیخ محمدعلی حزین لاهیجی، شاعر مشهور قرن

دوازدهم هجری، است (غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۹۲). در شعر زیر، فعل مرکب «تن‌زن» را در معنایی غریب و مخالف با معنای مألوف آن به کار برده است.

مستیم بیا تن‌زن و لب بر لب ما نه حاشا که بود تفرقه لب ز شکرمان
(همان، ۳۱۱)

شاعر معشوقش را دعوت کرده تا نزد او بیاید و لب بر لب او بگذارد؛ چراکه نمی‌تواند جدایی از لب معشوق را تحمل کند. می‌توان گفت شاعر از فعل «تن‌زدن» معنایی همچون تسلیم‌شدن و در آغوش گرفتن اراده کرده است. برای فعل «تن‌زدن» معانی مختلفی در لغت‌نامه دهخدا ذکر شده که عبارت‌اند از: «خاموش‌بودن، ساکت‌شدن، صبر و تحمل، درنگ‌کردن، امتناع‌کردن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «تن‌زدن»). در فرهنگ جهانگیری هم که در قرن یازدهم در هند چاپ شده، ترکیب «تن‌زدن» به معنای ساکت‌شدن آمده است (جمال‌الدین‌انجو، ۱۳۷۵: ذیل «تن‌زدن»). هیچ‌یک از این معانی مناسب کاربرد این ترکیب در شعر بالا نیست. این فعل را در غزلی دیگر نیز نزدیک به همین معنا به کار برده است.

مستم به کنارم خز و تن زن که درین وقت هرگز نشناسم که چه بود و چه کس است این
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۲۵)

غالب دهلوی برخی لغات را هم در معانی تازه به کار برده است؛ از جمله در بیت زیر، از واژه «تقریب»، که در معنای «نزدیک‌کردن» به کار می‌رود، معنایی دیگر اراده شده است.

خواست کز ما رنجد و تقریب رنجیدن نداشت جرم غیر از دوست پرسیدیم و پرسیدن نداشت
(همان، ۱۶۰)

شاعر مدعی شده که محبوب او می‌خواست از او برنجد، درحالی‌که «بهانه‌ای» برای رنجیدن نداشت. همان‌گونه که گفته شد، اینکه شاعر لغات و ترکیبات آشنا را در معانی تازه به خدمت بگیرد، سبب می‌شود تا مضامین و فضاهای تازه‌ای در شعر ایجاد کند که پیش از آن سابقه نداشته است. دریافت این معانی تازه، مفهوم شعر را با دشواری و پیچیدگی همراه می‌کند. آی. ای. ریچاردز، منتقد مشهور انگلیسی، این شیوه استفاده از کلمات را، یعنی استخدام واژه‌ها در معانی تازه، یکی از عوامل ایجاد ابهام در کلام دانسته است (میرصادقی، ۱۳۸۵: ۱۴).

تنازع

یکی از مباحثی که در دستور زبان مطرح است، تعیین نقش کلمات در ساختار جمله است. گاه، ممکن است ساختار کلام به‌گونه‌ای باشد که یک واژه در دو یا چند جمله معطوف،

نقش‌های متفاوتی بپذیرد. این نحوه کاربرد واژه در اصطلاح «تنازع» نامیده شده است (انوری و احمدی‌گیوی، ۱۳۸۲: ۳۱۳). از آنجاکه در تنازع، یک واژه، یا یک ترکیب، بیش از یک نقش می‌پذیرد، معانی متفاوتی نیز در کلام ایجاد می‌کند. این معانی متفاوت، خود مایه ابهام در کلام می‌شود. در بیت زیر، واژه «مه» در دو نقش و دو معنا به کار رفته است.

رشک خط روی تو گر افشرد بدین رنگ بینی که مه از دایره هاله فرو ریخت
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۸)

بیت فوق، اغراقی در وصف معشوق است. رشک خط روی تو اگر بدین‌گونه ماه را به اندوه و ناراحتی دچار کند، خواهی دید که ماه از دایره هاله خودش را فرو خواهد ریخت (برای این ماه خودش را از دایره هاله، که به خط معشوق شبیه است، جدا می‌کند تا به خط معشوق بپیوندد). در توضیح ساختار تنازع، باید گفت در مصراع اول فعل گذرای «افشرد» بدون مفعول به کار رفته است. مفعول واژه «مه» در مصراع دوم است که باز برای فعل «فرو ریخت» نقش نهادی دارد. در تنازع، ذهن برای دریافت ارتباط واژه با جملات مختلف، به تأمل و درنگ بیشتری نیاز دارد؛ به‌همین دلیل، می‌توان گفت مضمون کلام دیریاب می‌شود.

برده صد اربعین به سر، بر سر صد هزار خم گر بنهی در آفتاب، باده چکد ز خشت ما
(همان، ۹۵)

مصراع اول، افزون‌براینکه بدون نهاد به کار رفته است، تقدیم و تأخیری هم در کاربرد اجزای آن دیده می‌شود. مصراع دوم هم با جمله‌ای مبهم آغاز شده، چون مفعول آن ذکر نشده است. چه چیز را در آفتاب بنهی؟ این ابهام‌ها با رسیدن به واژه «خشت» در پایان مصراع دوم برطرف می‌شود. روایت سلیس بیت بدین‌گونه خواهد بود: خشت ما بر سر صد هزار خم، صد اربعین را به سر برده است؛ از همین رو، اگر آن را در آفتاب بگذاری، باده از آن می‌چکد. غالب علاقه زیادی به کاربرد تنازع نشان داده است؛ به‌همین دلیل، می‌توان آن را یکی از ویژگی‌های سبکی غزل او محسوب کرد. رویکرد شاعر به این نحوه بیان، در ارائه تصاویر شعری نیز ابهام ایجاد کرده است؛ از جمله، در شعر زیر یک واژه را در دو تشبیه هدف تنازع قرار داده است.

ز جوش دل هنوزش ریشه در آب است پنداری به مژگان قطره خون، غنچه ناچیده را ماند
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۱۳)

در مصراع نخست، مشبهه گیاهی است که ریشه آن در آب قرار دارد، اما مشبه ذکر نشده است. در مصراع دوم، قطره خون بر روی مژگان، به غنچه ناچیده مانند شده است. با اتمام

بیت و تأمل بیشتر در روابط معنایی کلام، می‌توان دریافت که مشبه مصراع نخست و آنچه همچون گیاهی در آب ریشه دارد، همان مژگان است.

در بیت زیر، چون شاعر واژه متنازع‌فیه را در دو معنای متفاوت به کار برده، دریافت مقصود کلام سخت‌تر شده است.

لغزد از تاب بُناگوش تو مستانه و ما تکیه بر پاکی دامان گهر داشته‌ایم
(همان، ۳۰۳)

آنچه در مصراع نخست نقش نهادی دارد و از بُناگوش معشوق مستانه می‌لغزد، همان گهر است که در مصراع دوم مضاف‌الیه قرار گرفته است، با این تفاوت که در مصراع نخست، گهر استعارهٔ مصرّحه از «عرق» معشوق است که در ادب فارسی سابقه دارد.

گهر فروش شود روی نیکوان ز عرق گهی که گرم شود آفتاب را بازار
(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۸۰: ۵۰۳)

اما در مصراع دوم شعر غالب، گهر در معنای اصلی خودش به کار رفته است؛ یعنی مرواریدی که در دامان صدف پرورده می‌شود.

غالب دهلوی به کاربرد روش خاصی از تنازع علاقهٔ زیادی دارد. در این روش، کلمهٔ متنازع‌فیه را در آغاز مصراع دوم به کار می‌برد؛ بدین‌گونه، معنای مصراع نخست را ناتمام و مبهم باقی می‌گذارد.

از پرنیان به عربده راضی نمی‌شود خار ره تو چشم به راه پلاس کیست؟
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۵۰)

در مصراع نخست بیت فوق، «خار» است که از پاره‌کردن پارچهٔ پرنیان هم راضی نشده و در مصراع دوم هم، باز همین خار است که چشم به راه پلاس (در مقابل با پرنیان) کسی (کنایه از عاشق) است.

از نگه سرخوشت کام تمنا کند آینهٔ ساده‌دل، دیدمور افتاده است
(همان، ۱۲۲)

آینهٔ ساده‌دل (به بی‌نقش‌بودن سطح آینه هم ایهام دارد)، در آرزوی نگاه سرخوش معشوق است و به‌همین دلیل، چشم‌انتظار (دیدمور) دیدن او است. در این شیوه هم، گاه، واژهٔ مورد تنازع را در هر مصراع در نقش دستوری متفاوتی به خدمت می‌گیرد.

سرگرمی خیال نواز ناله بازداشت دل پاره آتشی‌ست که دودش نمانده است
(همان، ۱۲۴)

«دل» که مورد تنازع قرار گرفته، برای مصراع نخست در نقش مفعول و برای مصراع دوم در نقش نهاد به کار رفته است. این شیوه کاربرد واژه متنازع، سبب مباینت و غرابت بیشتر میان دو مصراع و درنهایت ابهام بیشتر کلام می‌شود.

دوگانه‌خوانی

از دیگر مواضعی که کلام را مبهم می‌کند، قابلیت دوگانه‌خوانی جملات است. این ویژگی کلام را در کتاب‌های بدیعی ذووچهین نامیده‌اند. «عند اهل البدیع ایراد الکلام محتملاً لَوَجْهَینِ مُخْتَلَفَینِ ای احتمالاً علی السواء فلایتناول الایهام و یسمی مُحْتَمَلِ الضَّدَّینِ» (تهانوی، ۱۹۹۶: ۵۲۷). برداشت دوگانه از کلام، دریافت مقصود گوینده را دشوارتر می‌کند. از همین رو است که برخی علمای بلاغت این صنعت را ابهام نامیده‌اند (گرگانی، ۱۳۷۷: ۳۲). در بیت زیر، آنچه سبب می‌شود شعر قابلیت تعبیر دوگانه داشته باشد، نقش دوگانه واژه «نازک» در مصراع دوم است.

ما لاغریم گر کمر یار نازک است فرقی‌ست در میانه که بسیار نازک است
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۳۳)

در خوانش نخست، می‌توان گفت فرقی میان «ما» و «کمر یار» است که آن فرق هم بسیار دقیق و نازک و دیریاب است. در این صورت، «نازک» صفت فرقی می‌شود. در خوانش دوم، بیت با صنعت جمع و تفریق همراه می‌شود. در این صورت، اگر کمر یار نازک است، ما هم لاغریم (جمع)؛ با این تفاوت که کمر یار بسیار نازک‌تر از ما است (تفریق). در صورت دوم، «نازک» صفت کمر یار می‌شود. البته، باید گفت ابهام موجود در واژه «میانه» هم به این ابهام بیشتر افزوده است.

در بیت زیر هم مصراع دوم را به دو وجه می‌توان خواند. در اینجا تغییر نوع دستوری واژه «روانی» معنای شعر را تغییر می‌دهد.

چه نویسم به تو در نامه؟ کز انبوهی غم نیست ممکن که روانی ز عبارت نرود
(همان، ۲۲۶)

در وجه اول، اگر واژه «روانی» را مصدر تلقی کنیم، یعنی انبوهی غم چنان است که ممکن نیست عبارت نامه روان و سلیس نوشته شود. در خوانش دوم، می‌توان «روانی» را مرکب از اسم و یای نکره دانست و تعبیر کرد که انبوهی غم چنان است که ممکن نیست از خواندن این عبارت، روانی (جانی) از دست نرود و برجای بماند. به‌کنایه، یعنی خواندن این عبارت

سبب مرگ خواننده می‌شود. در برخی از کتاب‌های بدیعی، این قابلیت کلام را ابهام گونه‌گون خوانی نامیده‌اند (راستگو، ۱۳۷۹: ۳۷۰). در بیت زیر، تغییر محل تأکید در خواندن واژه‌های مصراع دوم سبب دریافت دوگانه از مضمون شعر می‌شود.

با گرمی داغ دل ما چاره زبون است پروانه این شمع بود پنبه مرهم
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۹)

اگر هنگام خواندن بر واژه «پروانه» تأکید کنیم، معنی چنین است که داغ (شمع) دل ما آنقدر گرم است که پنبه مرهم را نیز، همچون پروانه، به رقص و جانبازی وادار می‌کند. مقصود آن است که گرمی داغ دل من چاره‌ناپذیر است. اگر بر ترکیب «پنبه مرهم» تأکید شود، می‌توان شعر را این‌گونه تعبیر کرد که به دلیل گرمی زیاد داغ دل من، پروانه شمع دل من هم، همچون پنبه مرهم، در پی تسکین داغ (شمع) دل من است.

یکی از معیارهای فصاحت و بلاغت کلام آن است که عاری از تعقید باشد. سعدالدین تفتازانی در توضیح مواضع تعقید کلام گفته است «(و التعقید) ای کون الکلام معقداً (أن) لایکون الکلام ظاهرالدلالة علی المراد لخلل) واقع (اما فی النظم) بسبب تقدیم او تأخیر او حذف او غیر ذلک ممّا یوجب صعوبه فهم المراد» (تفتازانی، ۱۳۷۰: ۱۸۰). تعقید یعنی پیچیده‌بودن سخن، به‌گونه‌ای که دلالت و پیام آن روشن نباشد. این تعقید یا به انگیزه سستی و تباهی نظم و پیوند و ترکیب کلام است، به‌جهت تقدیم، تأخیر، حذف یا غیر اینها از چیزهایی که فهمیدن مراد را دشوار می‌کند. برای همه این عوامل تعقید کلام در شعر غالب دهلوی می‌توان نمونه‌های متعددی یافت.

تقدیم و تأخیر لفظ

در شعر غالب مواردی است که حتی جابه‌جایی یک واژه کلام را با ابهام همراه کرده است؛ مثل بیت زیر که اگر فقط جای یک واژه را تغییر دهیم، ابهام شعر برطرف می‌شود.

پیوسته روان از مژه خون جگرستم رنگی‌ست رخم را که پریدن نشناسد
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۹۹)

کافی است واژه «روان»، که مسند قرار گرفته، بعد از مسندالیه آن، یعنی خون جگر، قرار بگیرد. همچنین، در بیت زیر، کاربرد حرف اضافه «از» به‌جای کسره، واژه «مو» را پس از ترکیب «آتش‌بردن» قرار داده است.

به زور تندخویی خستگان را رام خود کردن به آتش بردن است از موی تاب پیچش مو را
(همان، ۸۹)

ساختار بیت یک تشبیه مرکب است؛ مصراع نخست مشبه و مصراع دوم مشبه‌به است. اگر بخواهی خستگان (عاشقان) را با تندخویی رام خود کنی، مثل این است که بخواهی موی را برای تحمل پیچیده (فردار) کردن، به آتش ببری. این همان شگردی است که در سبک هندی به اسلوب معادله مشهور است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۶۳).

جلال‌الدین همایی تقدیم و تأخیر اجزای جمله را یکی از علل و اسباب دشواری و دیریابی معنای مراد دانسته است (همایی، ۱۳۷۴: ۳۱). در بیت زیر، تقدیم ضمیر اشاره بر اسم سبب پیچیدگی معنای شعر شده است.

آن هم اندر کار دل کردم فراغت آن توست برق‌پیما ناله‌ الماس کاری داشتم
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۸۶)

مرجع ضمیر اشاره «آن» واژه ناله است که در مصراع دوم و پس از ضمیر آمده است. برای دریافت معنای مقصود شاعر، ابتدا باید مصراع دوم را در نظر گرفت. ناله الماس کار برق‌پیمایی داشتم، که آن (ناله) را هم در کار دلم صرف کردم. به کنایه، یعنی اکنون فقط آه می‌کشم. گاهی اوقات، تأخیر در سطح جمله واقع می‌شود؛ یعنی در یک بیت که از چند جمله تشکیل شده، روال طبیعی جملات رعایت نشده است. در مصراع نخست بیت زیر، که از سه جمله تشکیل شده، تأخیر در جملات باعث ابهام کلام شده است.

نیشتر سازید و بگدازید هر جا تیشه‌ایست خون گرم کوهکن دارد رگ فیفال ما
(همان، ۹۹)

برای دریافت مقصود شاعر باید جملات مصراع نخست را از پایان شروع کرد. هر جا تیشه‌ای است، بگدازید و نیشتر سازید. در بیت زیر هم ساختار معنایی عبارات به‌گونه‌ای است که جملات دو مصراع در یکدیگر تداخل کرده‌اند.

عوض دارد گر آزار دلم آزرده می‌خواهم به قتل خویش دست و ساعد نازکمیانان را
(همان، ۸۷)

اگر آزار دلم عوض دارد، دست و ساعد نازکمیانان را، در قتل خویش، آزرده می‌خواهم. به‌عبارت دیگر، شاعر خواسته است تا در جزای آزار دلش، دست و ساعد نازکمیانان، در قتل

یکدیگر، آزرده (زخمی) شوند. تأخیر مصراع هم در غزل‌های غالب زیاد دیده می‌شود. در چنین مواردی، برای دریافت مقصود کلام، باید ابتدا مصراع دوم را در نظر گرفت.

رشک دهانت گذاشت غنچه گل چون شکفت دید که از روی کار پرده برافتاده است

(همان، ۱۲۳)

غنچه وقتی دید که از روی کارش پرده برافتاده است (کنایه از رسواشدن غنچه)، از حسادت به تنگی دهان تو دست برداشت و خودش را شکوفا کرد. به این ترتیب، معلوم می‌شود که رسوایی غنچه به دلیل رقابت و حسادت با دهان تنگ معشوق بوده است. از آنجا که این بی‌نظمی جملات با انتزاع بر سر واژه «غنچه» همراه شده، بر ابهام شعر افزوده است. البته، حذف حرف «را» بعد از واژه دهانت، که نشانه مفعول مستقیم است، در ابهام کلام تأثیرگذار بوده است.

تشنه لب بر ساحل دریا ز غیرت جان دهم گر به موج افتد گمان چین پیشانی مرا

(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۸۲)

اگر گمان کنم که موج دریا، پیشانی خودش را در چین‌وشکن می‌اندازد، از غیرت بلندهمتی، درحالی که تشنه لبم، بر لب دریا جان خواهم داد (برای درخواست آب منت دریا را نمی‌پذیرم). مضمون اخلاقی بیت سفارش به استغنا و مناعت‌طبع است. بیت زیر مفهوم خیال‌انگیزی را در ذهن خواننده تداعی می‌کند.

جان می‌دهم از رشک به شمشیر چه حاجت سرپنجه به دامن زن و دامن به کمر زن

(همان، ۲۴۱)

اگر سرپنجه به دامن بزنی و دامن را هم بر کمرت بزنی (دامنت را با دستت بر کمرت بزنی)، من از غبطه و رشک جان خواهم داد و دیگر به شمشیر (برای کشتن من) نیاز نداری. در بیت زیر هم، که با تنازع بر سر واژه «دست» همراه شده است، باید مصراع دوم را با جابه‌جایی واژه‌هایش در آغاز معنا قرار داد.

ز بی‌تابی برون اندازد از خویش آستین غالب گریبان آنچه دید از دست، گر با آستین گوید

(همان، ۲۳۷)

اگر آنچه گریبان از «دست» دیده است، با آستین بگوید، آستین از بی‌تابی دست را از خویش بیرون می‌اندازد.

نوع دیگری از تعقید لفظ، بر اثر جابه‌جایی کلمات از طریق فک اضافه رخ می‌دهد. فک اضافه نوعی گسستگی و انقطاع در روال طبیعی کلام است. به همین دلیل، گاه سبب ابهام و دیریابی مقصود گوینده می‌شود. در بیت زیر، شاعر با استفاده از «را»ی فک اضافه، جای

مضاف و مضاف‌الیه را عوض کرده است. مضاف‌الیه یعنی واژه «ما» در مصراع نخست و مضاف یعنی واژه «ساغر» در اواخر مصراع دوم آمده است. همین فاصله زیاد بین دو کلمه وابسته، از فصاحت و سلاست کلام کاسته است.

نمی‌بینیم در عالم نشاطی کآسمان ما را
چو نور از چشم نابینا ز ساغر رُفت صهبا را
(همان، ۷۱)

مقصود شاعر آن است که در عالم نشاطی نمی‌بینیم، برای اینکه آسمان، صهبا را از ساغر ما، همچون نور از چشم نابینا، رُفت. در بیت زیر هم دوبار جای مضاف و مضاف‌الیه عوض شده است. هردو جابه‌جایی هم در مصراع دوم روی داده و بر ابهام شعر افزوده است. یکبار ترکیب اضافی «خوبی بنده» و بار دیگر ترکیب «خداوند او» مقلوب شده است.

اگر نه بهر من، از بهر خود عزیزم دار
که بنده خوبی او خوبی خداوند است
(همان، ۱۳۰)

کاربرد لغات کهنه و کم‌کاربرد

یکی از ویژگی‌های سبک شعر غالب دهلوی را باید تمایل او به کاربرد لغات کهنه و مهجور ادبی دانست. ویژگی چنین لغاتی آن است که به‌دلیل کم‌کاربرد بودن، معنای آنها دور از ذهن مخاطب قرار دارد؛ از این رو، برای دریافت معنای آنها باید به فرهنگ‌های لغت مراجعه کرد. این عامل می‌تواند تا حد زیادی در پیچیدگی و دیربایی کلام شاعر تأثیرگذار باشد. برای ارائه مثال به ذکر چند مورد از این‌گونه واژه‌ها بسنده می‌شود. با این توضیح که ابتدا خود واژه و سپس معنای آن براساس یکی از فرهنگ‌هایی در خود هند به چاپ رسیده ذکر می‌شود.

آل (غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۳۱): «سرخ نیم‌رنگ را گویند» (جمال‌الدین‌انجو، ۱۳۷۵: ذیل «آل»); «آل»؛ «اکسون (غالب، ۱۳۷۷: ۱۶۸): «دیبای سیاه‌رنگ» (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «اکسون»); آیوار (غالب، ۱۳۷۷: ۱۸۶): «وقت سحر و شبگیر» (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «آیوار»); پرگاله (غالب، ۱۳۷۷: ۱۱۸): «پاره‌ای از هر چیزی» (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «پرگاله»); پَرگَر (غالب، ۱۳۷۷: ۱۶۵): «معنای طوق مرصع» (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «پَرگَر»); تپاک (غالب، ۱۳۷۷: ۱۱۶): «اضطراب» (جمال‌الدین‌انجو، ۱۳۷۵: ذیل «تپاک»); تمغاچی (غالب، ۱۳۷۷: ۲۱۴): «آنکه محصول راه‌داری ستاند» (شاد، ۱۳۶۳: ذیل «تمغاچی»); درویزه (غالب، ۱۳۷۷: ۲۷۳): «گدایی» (جمال‌الدین‌انجو، ۱۳۷۵: ذیل «درویزه»); سونش (غالب، ۱۳۷۷: ۲۳۷): «ریزگی فلزات که از دم سوهان ریزد» (خلف‌تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل «سونش»); شَمَلَه (غالب، ۱۳۷۷:

۱۰۳): «شالی است که بر دوش اندازند» (شاد، ۱۳۶۳: ذیل «شَمَلَه»); غچک (غالب، ۱۳۷۷: ۱۲۱): «نام ساز که به هندی سارنگی گویند» (رامپوری، ۱۳۷۵: ذیل «غچک»); قَشَقَه (غالب، ۱۳۷۷: ۳۴۹): «نشانی که هندوان بر پیشانی سازند» (رامپوری، ۱۳۷۵: ذیل «قَشَقَه»); مُحَافَه (غالب، ۱۳۷۷: ۲۶۹): «چیزی است مانند هودج که زنان در آن سوار شوند» (رامپوری، ۱۳۷۵: ذیل «مُحَافَه»); مَرَس (غالب، ۱۳۷۷: ۲۵۷): «طناب و ریسمان» (خلف‌تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل «مَرَس»); مَهراس (غالب، ۱۳۷: ۲۹۱): «هاون» (جمال‌الدین‌انجو، ۱۳۷۵: ذیل «هاون»); ناچَخ (غالب، ۱۳۷۷: ۱۶۵): «تبریز را گویند» (خلف‌تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل «تاچخ»); وَسَخ (غالب، ۱۳۷۷: ۱۷۲): «چرک و ریم که به هندی آن را میل گویند» (رامپوری، ۱۳۷۵: ذیل «وَسَخ»); وایه (غالب، ۱۳۷۷: ۳۰۷): «ضروری» (شاد، ۱۳۶۳: ذیل «وایه»).

البته، تعدادی از این لغات چون ریشه هندی دارند، احتمالاً برای اهل شبه‌قاره قابل فهم بوده، اما برای مخاطبان فارسی‌زبان دیگر نقاط دشوار و دیریاب‌اند؛ مانند واژه «پیغاره» در بیت زیر، که در معنای سرزنش و طعنه به کار می‌رود و اصلی هندی دارد (معین، ۱۳۸۳: ذیل «پیغاره»).

چه مابه گرم برون آمدی ز خلوت غیر
که شکوه در دل و پیغاره بر زبانم سوخت
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۶)

همچنین واژه «برشگال» در بیت زیر که مؤلف فرهنگ چرخ‌هدایت آن را واژه‌های هندی دانسته است (اکبرآبادی، ۱۳۷۵: ذیل «برشگال»).

بهار هند بود برشگال هان غالب
در این خزانکده هم موسم شرابی هست
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۴۳)

یا واژه «کیموس» در بیت زیر که به عقیده مؤلف برهان لغتی یونانی است (خلف‌تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل «کیموس»).

کیموس میماید و ز اخلاط مفرمای
تا دشنه نباشد، جگری را چه کند کس؟
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۵۲)

نکته‌ای که از نظر سبک‌شناسی درخور توجه است، آن است که لغات مهجور و قدیمی معمولاً در قالب قصیده به کار می‌روند، اما غالب دهلوی چنین لغاتی را در قالب غزل که زبانی نرم و لطیف دارد به کار برده است.

حذف

برای مواضع مختلف حذف کلمه در علم معانی فوایدی ذکر کرده‌اند، اما در اینجا مقصود حذفی است که سبب تعقید و اخلال در انتقال معنای کلام می‌شود. از جمله در بیت عاشقانه زیر:

در تابم از خیال که دل جلوه‌گاه کیست؟ داغم ز انتظار که چشمش به راه کیست؟
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۵۲)

شاعر در مصراع اول، در فکر آن است که در دل معشوقش چه کسی جای دارد. به همین دلیل، از این خیال بی‌قرار است. حذف ضمیر اضافی «ش» از واژه «دل» سبب شده تا خواننده گمان کند که منظور دل خود شاعر است. در بیت زیر هم حذف نابجای یک واژه دریافت مقصود شاعر را با دشواری و بیت را با تعقید همراه کرده است.

ز جورش داوری بردم به دیوان لیک زین غافل که سعی رشکم از خاطر برد نامش گواهان را
(همان، ۸۸)

شاعر ادعا کرده که از جور معشوق، به دیوان دادخواهی شکایت کرده است. اما از این غافل بوده که رشک و حسادت او، نام گواهان جور معشوق را از یاد او (شاعر) برده است. گواهان جور و ستم معشوق، رقیبان شاعر هستند که معشوق به آنها نیز ظلم کرده است. شاعر، به عمد، برای اینکه نمی‌خواسته از عاشقان دیگر معشوق یاد کند، نام آنها را از یاد برده است. شاعر در مصراع دوم، بعد از واژه گواهان، واژه «جور» را حذف کرده است. به همین دلیل، کلام مبهم و دیریاب شده است. البته، در این حذف، جابه‌جایی ضمیر «ش» هم، که باید به «گواهان» اضافه می‌شده، کلام را مبهم‌تر کرده است.

ز بیم آنکه مبادا بمیرم از شادی نگوید ار چه به مرگ من آرزومند است
(همان، ۱۳۰)

براساس روابط متعارف میان عاشق و معشوق در شعر فارسی، آنچه باعث می‌شود تا عاشق از ذوق شنیدنش بمیرد، اظهار محبت از سوی معشوق است. اما، عدم تصریح به آن از سوی شاعر، مایه ابهام در کلام شده است.

در شعر زیر، حذف را با تنازع و آرایه استخدام همراه کرده است. ویژگی اصلی استخدام دُوعدی بودن معنای واژه است که خود سبب ابهام بیشتر کلام می‌شود.

در رهگذر به پرسش ما گر کشی چه باک؟
آخر شراب نیست عنان سمند تو
(همان، ۳۲۷)

تنازع بر سر واژه «کشی» است. «کشیدن» برای عنان کنایه از این است که درنگ کنی و مرا مورد لطف و نوازش قرار دهی. «کشیدن» برای شراب به معنی خوردن شراب (استخدام) است. شاعر از محبوبش تقاضا کرده تا در رهگذر عنان سمندش را بکشد و او را مورد لطف و نوازش قرار دهد؛ چراکه عنان مثل شراب نیست که نتواند (در رهگذر و در ملامت) بکشد (بخورد). در مصراع دوم، حذف عبارت «که نتوانی بکشی» بر پیچیدگی کلام افزوده است.

سپوهای معنایی و لغوی

یکی از پیامدهای گستردگی قلمرو شعر فارسی و افزونی تعداد سخنوران در سبک هندی، ورود سپوها و لغزش‌های نحوی و معنایی به شعر است. ذبیح‌الله صفا یکی از دلایل این آشفته‌گویی را ظهور عده‌ای از گویندگان می‌داند که اصلاً پارسی‌زبان نبودند و از دیار ترکان و هندوان برمی‌خاستند (صفا، ۱۳۷۳: ۵/۴۳۶). غالب دهلوی هم از گروه شاعرانی محسوب می‌شود که در هند زاده شده و زبان مادری‌اش هم فارسی نبوده است. خود شاعر هم در مقدمه غزلیاتش اذعان کرده که در ابتدا به زبان اردو شعر می‌گفته است: «در آغاز به اردو زبان غزل‌سرا بودی تا به پارسی زبان ذوق سخن یافت. از آن وادی عنان اندیشه برتافت» (محمود و عابدی، ۱۳۸۰: ۸۷). این دیرآشنایی با زبان و فرهنگ فارسی سبب شده است که در مواردی سپوها و لغزش‌هایی به زبان و ذهن غالب دهلوی راه یابد.

نعش غالب همچنین بر جا گذار آخر شب است
خیز و در گُحلی پرند گوهرآمایش میبچ
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۶۹)

در ترکیب گوهرآما، واژه «آما» بن مضارع از مصدر آمودن است. مصدر آمودن در معنای آراستن به کار می‌رود (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «آمودن»؛ پس، گوهرآما یعنی گوهرآرا، که در اصطلاح دستور زبان، صفت فاعلی مرکب مرخم محسوب می‌شود. اما، سیاق کلام به گونه‌ای است که از ترکیب گوهرآما در این شعر باید معنای مفعولی دریافت شود؛ چراکه شاعر توصیه کرده است که نعش او را در پرند گُحلی‌رنگی (تیره) که با گوهر زینت یافته نیبچند؛ بنابراین، باید به جای گوهرآما گوهرآمود به کار می‌برد. جای دیگری این ترکیب را درست به کار برده است.

خود رشته زند موج گُهر گرچه من اکنون
جز رعشه به دست گُهرآمای ندارم
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۸۸)

دست گهرآمای یعنی دستی که گوهر می‌آراید. گوهر استعارهٔ مصرّحه از واژه‌های شعر غالب است. در بیت زیر، که مضمونی حکمی دارد، شاعر به مخاطبش توصیه می‌کند که از آنجا که در وجود او استعداد دریافت خوی استغنائی حضرت رسول (ص) است، او هم می‌تواند می‌مشاهدهٔ حق را بنوشد و خاموش بماند.

مذاق مشرب فقر محمدی داری می‌مشاهدهٔ حق نبوش و دم درکش
(همان، ۲۵۸)

نکته اینجاست که شاعر واژهٔ «نیوش» را در معنای نوشیدن به‌کار برده است. درحالی‌که معنای این لغت را در فرهنگ‌ها «شنیدن» نوشته‌اند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «نیوش»). این کاربرد را از مصادیق حس‌آمیزی هم نمی‌توان محسوب کرد؛ چراکه دو واژهٔ «مذاق» به‌معنای محل چشیدن، که کنایه از دهان است، و «مشرب»، به‌معنای جای نوشیدن، قرینه‌هایی هستند که نشان می‌دهند شاعر نیوش را در معنای نوشیدن به‌کار برده است.

مردم از افسردگی هنگام آن آمد که باز رستخیزی در دل از خون کرد و بگداز افکنم
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۷)

مقصود شاعر آن است که وقت آن رسیده تا در دل افسرده‌اش شور و غوغایی از خون کردن و گداختن دل بیفکند. برای این منظور، مصدر «کردن» را به‌صورت مرخّم (کرد) به‌کار برده، ولی در ادامه، فعل امر «بگداز» را هم در معنای مصدری به‌کار برده است. این کار برخلاف قیاس زبان فارسی است؛ چراکه مصدر مرخّم فعل را نمی‌توان از بن مضارع فعل صادر کرد (شریعت، ۱۳۶۷: ۹۹).

وجود خطاهای نحوی و لغوی را یکی از دلایل ابهام در شعر سبک هندی دانسته‌اند: «عدم مبالات کافی در رعایت ترتیب درست در ارکان کلام، که این امر گاهی منجر به نوعی تعقید لفظی نیز می‌شود، از مختصات شیوهٔ هندی است» (آریان، ۱۳۵۲: ۲۹۳). دو بیت زیر از غزلی است که مضمون آن در محور عمودی شعر فخر به نفس است.

سلطانی قلمرو عنقا به من رسید کو نقش ناپدید که بر خاتم افکنم
غالب ز کلک توست که یابم همی به دهر مُسکی که بر جراحت بند غم افکنم
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۸)

شاعر مشک را در معنای استعاری «دوات قلم» به‌کار برده و اعتقاد دارد که در دنیا، این مشکِ کلکِ خودش است که می‌تواند جراحت ناشی از زنجیر غم را تسکین دهد. این درحالی است

که به باور قدما، مُشک جراحت را سازگار نیست. «مشک بر زخم افشاندن کنایه است از تازه کردن زخم و ایذا رسانیدن، چراکه زخم از مُشک تباہ می‌شود» (رامپوری، ۱۳۷۵: ذیل «مشک بر زخم افشاندن»).

در بیت زیر، اظهار کرده است که هرکس از جانب معشوق فریب وفاداری بخورد، خواهد دانست که بی‌وفایی گل را باید عجیب دانست.

کسی که از تو فریب وفا خورد داند که بی‌وفایی گل در شمار بوالعجبی است
(غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۴۷)

این درحالی است که هم معشوق و هم گل به بی‌وفایی و پیمان‌شکنی شهره‌اند.
نشان عهد و وفا نیست در تبسم گل بنال بلبل عاشق که وقت فریاد است
(حافظ، ۱۳۷۵: ۹۰)

یکی از مواردی که غالب مخالف قیاس دستور زبان فارسی عمل کرده، کاربرد فعل ناقص «است» همراه با «ی» است. محمدتقی بهار معتقد است که شرط به کاربردن این فعل با «ی» آن است که «معنی استمرار یا تمنی یا شرط یا شک و تردید یا تشبیه از آن بیرون آید و باید که بعد از ادات تشبیه و شک و تمنی مثل چون و گویی و پنداری و کاشکی و شاید باشد و حرف شرط قرار گیرد» (بهار، ۱۳۸۱: ۳۷۲)، اما باید گفت در شعر غالب می‌توان مواردی از کاربرد فعل «است» را با «ی» مشاهده کرد که هیچ‌یک از این شرایط را ندارند. مانند اشعار زیر که در همه آنها فعل ناقص «است» به کار رفته، اما در هیچ‌کدام از آنها قبل از «ی» ادات تشبیه و شک و تمنی قرار نگرفته است.

بهارم دیدن و رازم شنیدن بر نمی‌تابد	نگه تا دیده خونستی و دل تا زهره آبستی (غالب دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۴۳)
اندوه پر افشانی از چهره عیانستی	خون ناشده رنگ اکنون از دیده روانستی
فیض ازلی نبود مخصوص گروهی را	حرفی‌ست که می‌خوردن آیین مغانستی (همان، ۳۴۶)
دلیم صبح شب وصل تو بر کاشانه می‌لرزد	در و بامم به وجد از ذوق بوی رختخواستی (همان، ۳۴۳)

نتیجه‌گیری

غالب دهلوی یکی از سخنورانی است که می‌توان او را از شاعران باریک‌بین و پیچیده‌گوی سبک هندی به‌شمار آورد. باید گفت بخش مهمی از دشواری کلام غالب، متأثر از رویکردهایی

است که در نحوه استفاده از عناصر زبانی داشته است، رویکردهایی همچون کاربرد واژه‌ها در معنای تازه، اوصاف ترکیبی ابداعی، تقدیم و تأخیر لفظ، کاربرد لغات کهنه و کم‌کاربرد و به‌ویژه تنازع. استفاده زیاد شاعر از اوصاف ترکیبی، سبب ایجاد شبکه‌های متعددی از معنای خاص و خلق تصاویر تازه شده که در مجموع بر تراکم معنا و ابهام شعر افزوده است. افزون‌براین، برخی لغزش‌ها و خطاهای زبانی و سهوهای معنایی هم در شعر غالب مشاهده می‌شود که دریافت مقصود او را دشوار می‌کند. البته، در کنار همه اینها، باید افزود تمایل زیاد شاعر به ارائه مضامین مختلف سبب شده تا شاعر مقادیر زیادی ترکیبات مختلف، به‌ویژه وصفی، ابداع کند که به غنای مضامین شعری در غزلیات او منجر شده است.

منابع

- آریان، قمر (۱۳۵۲) «ویژگی‌ها و منشأ پیدایش سبک مشهور به هندی در سیر تحول شعر فارسی». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی*. شماره ۳۴: ۲۶۱-۲۹۶.
- اکبرآبادی، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۷۵) *چراغ هدایت*. به‌کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
- امیرخسرو دهلوی، خسروبن محمود (۱۳۸۰) *دیوان*. با مقدمه و تصحیح محمد روشن. تهران: نگاه.
- انوری، حسن؛ و حسن احمدی‌گیوی (۱۳۸۲) *دستور زبان فارسی ۲*. چاپ بیست‌ودوم. تهران: فاطمی.
- خلف‌تیریزی، محمدحسین (۱۳۶۲) *برهان قاطع*. چاپ دوم. به‌اهتمام محمد معین. تهران: امیرکبیر.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۱) *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*. جلد اول. تهران: زوار.
- تتوی، عبدالرشیدبن‌عبدالغفور (۱۳۳۷) *فرهنگ رشیدی*. تحقیق و تصحیح محمد عباسی. تهران: کتابفروشی بارانی.
- تفتازانی، مسعودبن عمر (۱۳۷۰) *مختصرالمعانی*. قم: مؤسسه دارالفکر.
- تهانوی، محمدعلی (۱۹۹۶) *کشف اصطلاحات الفنون و العلوم*. لبنان: مکتبه لبنان ناشرون.
- جان‌نثاری، ناصر (۱۳۷۸) «*ندیشه‌های عرفانی در شعر غالب دهلوی*». *کیهان فرهنگی*. شماره ۱۵۱: ۲۴-۲۷.
- جمال‌الدین انجو، حسین‌بن‌حسن (۱۳۷۵) *فرهنگ جهانگیری*. ویراسته رحیم غفیفی. جلد سوم. تهران: دانشگاه فردوسی مشهد.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵) *دیوان*. به‌تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری. تهران: خوارزمی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷) *لغت‌نامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- دیوان‌بیگی شیرازی، سیداحمد (۱۳۶۵) *حدیقه‌الشعرا*. تصحیح و تکمیل و تحشیه عبدالحسین نوائی. تهران: زرین.
- راستگو، سیدمحمد (۱۳۷۹) *ابهام در شعر فارسی*. تهران: سروش.

رامپوری، غیاث‌الدین (۱۳۷۵) *غیاث‌اللغات*. به‌کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
 سلیمانی، قهرمان (۱۳۹۳) «دساتیر، زبان پاک و غالب‌دهلوی». *نامه فرهنگستان*. شماره ۲: ۷۶-۵۵.
 شاد، محمدپادشاه (۱۳۶۳) *فرهنگ جامع فارسی آندراج*. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. چاپ دوم. تهران:
 کتابفروشی خیام.

شریعت، محمدجواد (۱۳۶۷) *دستور زبان فارسی*. چاپ سوم. تهران: اساطیر.
 شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۴۷) «شعر پارسی در آن‌سوی مرزها». *هنر و مردم*. شماره ۶۹: ۲۴-۲۹.
 شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۴) *شاعر آینه‌ها*. چاپ ششم. تهران: آگه.
 صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۳) *تاریخ ادبیات در ایران*. چاپ دهم. جلد پنجم. تهران: فردوس.
 غالب دهلوی (۱۳۷۶) *دیوان*. به‌اهتمام محسن کیانی. تهران: روزنه.
 غالب دهلوی (۱۳۷۷) *دیوان*. مقدمه تصحیح و تحقیق محمدحسن حائری. تهران: میراث مکتوب.
 فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۲) *دربارۀ ادبیات و نقد ادبی*. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.
 گرکانی، شمس‌العلما (۱۳۷۷) *ابدع‌البدایع*. به‌اهتمام حسین جعفری. تبریز: احرار.
 محمود، سیدفیاض؛ و سید وزیرالحسن عابدی (۱۳۸۰) *تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند*. ترجمه
 مریم ناطق شریف. تهران: رهنمون.

مشهدی، محمدامیر (۱۳۸۹) «حافظ و غالب». *مطالعات شبّه‌قاره*. شماره ۵: ۱۰۱-۱۲۴.

معین، محمد (۱۳۸۳) *فرهنگ فارسی*. تهران: امیرکبیر.

میرصادقی، میمنت (۱۳۸۵) *واژه‌نامه هنر شاعری*. چاپ سوم. تهران: کتاب مهناز.

اله‌اشمی، احمد (۱۳۹۴) *جواهرالبلاغه*. ترجمه و شرح حسن عرفان. چاپ سوم. قم: بلاغت.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۴) *معانی و بیان*. چاپ سوم. تهران: هما.